

Modern Dönemde Mucize Algısı

Ahmet KARADUMAN¹

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, E-posta:
ahmet.karaduman0@ogr.dpu.edu.tr, ORCID: 0009-0009-4280-2013

Doç. Dr. Murat Kaş

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Kelam Anabilim Dalı

E-Posta: murat.kas@dpu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8007-7651

Özet

İslam düşünce gelenekleri içerisinde kelam ilminin önemli üst başlıklarından birisi nübüvvet meselesidir. Nübüvvet başlığı altında ise peygamber olan kimsenin peygamberliğine bir delil olarak istenen bazı karineler vardır. Bunlardan Tanrı-insan ilişkisi bağlamında en önemlisi de mucizedir. Çünkü mucize peygamberin kendisini aşan bir olgudur. İçerdiği tehdidi ile gösterdiği mucizenin Allah'tan başkasının yardım ve inayetiyle yapılamaz olduğunu göstermesi bakımından yalancı bir insanın peygamberlik iddiasından ayırır. Salt iyi veya ideal bir insan olmak peygamberliğin geçerliğini sağlayan şartlardan biri olabilir. Ancak tek şart olamaz. Buradan hareketle mütekellimler peygamberliğin şartlarını tartışmışlar, peygamberin mucizelerinin ne gibi kriterlere sahip olması gerektiğini değerlendirmişlerdir. Mucizenin gayba iman etme noktasında önemli bir turnusol olduğu özellikle modern çağda ortaya çıkmıştır. Mucizeyi rasyonel bilime karşıtlığı derecesinde değerlendirenler bunun olmazlığını ispata girişmiş, mucizenin hakikatini savunanlar ise onun zorunluluğunun akli ve nassal temellerini ortaya koyarak mucize münkirlerini ilzama çalışmışlardır. Çalışmamızda özellikle nübüvvet başlığı altında mucize tartışmalarının izlerinin detaylı bir şekilde sürülebilmesi imkanını veren Ferid Vecdi, Muhammed Hüseyin ve Mustafa Sabri Efendi arasındaki tartışmalar değerlendirilmiştir. Elmalılı'nın mucizenin daha da özel bir yapı arz ettiği ayın ikiye ayrılması mucizesinin ayın doğal yapısının ayrılmazlığını savunan İbn Sînâ'ya karşı hem mucizenin fiziksel mümkünatını savunduğu Kamer suresinin ilk ayeti bağlamında tefsirinde ona yaptığı eleştiriler modern dönem alimleri açısından mucizenin imkânı ve gerekçeleri ile modern bilim karşısında müslümanın tavrının ne olacağı meselesi temellendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mucize, nübüvvet, Mustafa Sabri, tehdidi

The Perception of Miracles in the Modern Era

Abstract

One of the important top headings of the science of kalam within the traditions of Islamic thought is the issue of prophecy. Under the title of prophethood, some presumptions are required as evidence of the prophethood of a person who is a prophet. The miracle is the most important of these in the context of the God-human relationship. Because the miracle is a phenomenon that goes beyond the prophet himself. It differs from a liar's claim to be a prophet in that it shows that the miracle it shows with the threat it contains cannot be done with the help and grace of anyone other than Allah. Simply being a good or ideal person may be one of the conditions for the validity of the prophecy. However, it cannot be the only condition. From this point of view, mutakallims discussed the conditions of prophethood and evaluated what criteria the prophet's miracles should have. Our study evaluated Ferid Vecdi and Muhammad Hussein-Mustafa Sabri's discussions, which allowed tracing the

miracles discussions in detail, especially under the title of prophethood. Elmalılı's criticisms against Avicenna, who defended the inseparability of the moon's natural structure of the miracle of splitting the moon in two, in which the miracle presents an even more special structure, and in his commentary in the context of the first verse of the Surah Al-Qamar, in which he defended the physical possibility of the miracle, the possibility, and justifications of the miracle in terms of modern scholars and modern science. It is based on the issue of what a Muslim's attitude will be toward them.

Keywords: Miracle, prophethood, Mustafa Sabri challenge

1. GİRİŞ

Mucize “a-c-z” kökünden türeyen peygamberlik iddiasında bulunan kişinin elinde, Allah’ın izniyle yaratılan harikulade hadisedir (H. İ. Bulut, 2005). “Kendisiyle, Allah’ın elçisi olduğunu iddia eden kimsenin doğruluğunu tasdik etmenin hedeflendiği, nübüvvet iddiasına mukarenet ederek vaki olan iştir.” (et-Tehânevî, 1996, s. 1575) Şeklinde tanımı da mevcuttur. Özellikle kelimenin sonunda yer alan “te” harfinin mübalağa için getirildiği mucize olarak gerçekleşen olayın hasmı mutlak olarak âciz bırakma gayesi olarak tahakkuk ettiğini de gösterir. Varlık gayesi olarak var olan yaratıcının insanlara yaratılış gayesini, dünyadaki vazifelerini bildirecek peygamberini seçtikten sonra onun insanlar nezdindeki doğruluğunu sağlama aracı olarak da tanımlanabilir. Güzel ahlak, iyi bir yaşantı salt iyi bir insan olarak varlığını sürdürme o insanın peygamber olduğunun işareti değildir. Peki peygamber ile peygamberlik iddiasında bulunan yalancı nasıl ayrılır? Kelamcılar bunun üzerine fikir yürütmüşler. Mucize kendisinin benzerini diğer insanların meydana getiremeyeceği, içerisinde tehattî barındıran, yapılan olağanüstülüğü Allah’ın yarattığı, içerisinde harikuladelik barındıran (ya bizatihi harikulade yahut insanların günlük hayatında yaptığı ancak o an peygamberin bildirmesiyle yaptıkları veya yapamadıkları bir hale dönüşen), karşı çıkılmasının muarazasının mümkün olmadığı, nübüvveti iddia eden kişinin elinde zâhir olan, iddiaya muvafık şekilde meydana gelen, gösterilen mucizenin kişiyi yalanlamadığı, nübüvvet iddiasıyla mukarenet bağı olan (fi’l-hâl meydana gelmesi) gibi şartlarla (et-Tehânevî, 1996, s. 1596) kayıt altına alınmıştır. Mevzu açısından aklî ve hissî olarak ikiye ayrılmış. Aklî bazen manevî hissî mucizeler ise maddi mucizeler olarak adlandırılmıştır (Korkmaz, 2020, s. 16). Bu çalışmada İslam’da modernleşme hareketlerinin başlangıç noktalarından Mısır ve Türkiye özelinde Elmalılı, Muhammed Ferîd Vecdî, Muhammed Hüseyin Heykel ve Mustafa Sabri Efendi özelinde 19’dan 20.yüzyıla geçiş döneminde yaşamış ulemanın mucizeye bakışı ve algılayışı bakımından incelemesi yapılacaktır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İbn Sînâ’nın Kamer suresi bağlamında ayın ikiye yarılmayı mucizesini yorumlamasına dair eleştirisi; Mustafa Sabri Efendi’nin ise Muhammed Ferîd Vecdî ve Muhammed Hüseyin Heykel’in mucizeyi yorumlamalarına ve modern bilim anlayışına entegre bir şekilde dizayn

etmelerine karşı yaptığı reddiyeler bağlamında sabitesini koruyanlar ve modern akımlar karşısında edilgen konumda olanlar ayrımı yapılacaktır. Ayrıca Mısır'daki ulemanın fikrîsel dönüşümünün etkileri de bu alimler üzerinden okunarak mucize algısının değişiminin etkenleri üzerine dair çeşitli çıkarımlar yapılabilecektir.

2. Ferid Vecdî'nin Mucize Bağlamında Beyanları ve Görüşleri

Muhammed Ferid Vecdî (ö. 1954) İskenderiye'de doğmuş, ilim hayatına burada başlamış ve Mısır fikir dünyasına katkılar sağlayan bir isimdir (Yavuz, 1995b). Onu döneminin ağır basan Batı üstünlüğünü kabul etme ve İslam'ın ilerlemeye engel teşkil etmediği ve mevcut ilim/bilim dünyasında kabul edilebilir bir din anlayışı savunarak dinin rasyonel temellerde anlatılmaya çalışıldığı bir dönemin insanı olarak tanımak mümkündür. 1878'de doğduğu Mısır, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1805-1848) yönetimi ele geçirmesiyle o zamana kadar ki tüm geleneksel sisteminden soyutlanmış devlet destekli bir Batılılaşma programına tabi tutulan, İslam modernizminin başladığı yerdir (Gencer, 2012, s. 200). Dolayısıyla fikirlerini bu bağlamda okumak isabetli olacaktır. Bu modernleşme etkileriyle birlikte mucize anlayışını bütüncül bir ret yerine kendi fikirleri doğrultusunda klasik kelimelerden farklı bir tasnife tabi tutarak onu ileride belirteceğimiz üzere özgün kılan mucizeleri belli bir döneme hasredip Hz. Peygamber'in kevnî mucizelerini arka planda bırakıp “sosyolojik mucize” adını da verebileceğimiz toplumsal dönüşümü bu kadar kısa sürede başarmasına vurgu yaparak asıl olarak mucizenin burada anılması gerektiğini ifade etmiştir (Tanrıkulu, 2022, s. 257). Söylemlerinin kevnî mucizeleri inkâr ediyormuş gibi anlaşılmasını istemediği için bu bağlamda kevnî mucizelere örnek sadedinde siyer tarihinden örnekler zikreder (Vecdî, 1971). Ancak her ne kadar vurguladığı şeyler akla yatkın gibi görünse de belli çelişkileri içinde barındırır. Konunun bu kısmında onun mucize algısına değinilecek ve kendisini en çok tenkit eden isimlerden biri olan Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1954) ona karşı eleştirilerinin ve kaygılarının da izleri sürülecektir.

Vecdî, Dâ'iretü'l-ma'ârifî'l-ğarnî'l-ışrîn adlı ansiklopedisinde mucize maddesini “Acz” bâbında inceler (Tanrıkulu, 2022, s. 252). Dikkat çekici olan şey ise mucizeleri kâne babıyla kullanmasıdır. Tanrıkulu'nun burada Vecdî'nin vurgusunun sanki mucizelerin geçmiş zaman için kurgulanmış olduğu fikri yazarın diğer görüşlerinden yola çıkarak yapılan bir yorum olduğu söylenebilir (Tanrıkulu, 2022, s. 253). En azından yapacağı tanım itibarıyla de Vecdî'nin ifadesinde bir sorun gözükmemektedir. O mucizeyi şöyle tanımlar: “Allah'ın, insanları peygamberlerine itaate ve boyun eğmeye sevk etmek için onlara gösterdiği olağanüstü haldir ve sünnetullahtan sayılır.” (Vecdî, 1971, Ciltler 6, 200)

Vecdî, mucizenin toplumsal yapıya uygun ve dönemsel ilerlemelere muvafık gelmesi konusunda Mustafa Sabri gibi düşünür (M. Sabri, 2019, s. 190). Ona göre, peygamberlerin içinde bulunduğu vakitlerde insanlar semavî ikazlara muhtaç idiler. Bugünün insanı açısından durum ona göre muğlaktır. Dolayısıyla eski insanlara peygamberlerin doğruluğundan, emîn oluşundan daha çok doğaüstü ve harikulade olaylar gelmeliydi ki, iman etsinler. Peygamberler gösterdikleri bu mucizeler karşısında toplumları ikna ediyordu (Vecdî, 1993, s. 90). Burada Vecdî'ye yöneltilebilecek ilk itiraz, inananlar olduğu kadar inanmayanların da oluşudur. Dolayısıyla inanma şartını sadece mutlak mucizeye bağlamak yerine peygamberin o süreç boyunca esasen o vazife-i ilahiye'ye en layık kişi oluşu ve sonrasında kendisini ispat sadedince ona mucize verilmesi şeklinde yorumlamak daha sağlıklıdır. Vecdî özellikle ruhsal klinik araştırmalara ve psikolojiye ilgi duyduğundan dolayı muhtemelen insanların psikolojik düzeylerini Hz. Peygamber öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırır (Vecdî, 1993, s. 55). Hz. Peygamber öncesi dönem kaba bilinç düzeyi olarak tanımladığı bir psikolojik dönemdir. Dolayısıyla bu dönem insanlarına ancak hayal dünyalarını etkileyebilen olağanüstü olaylar etki eder. Freud'un görüşlerini de anımsatan bilinç düzeyleri üzerinden okuma da Vecdî esasen insanlığın çocukluk evresinde olup soyut dönem gereksinimlerini henüz taşıyamadığından peygamberleri salt ilahî yönleriyle incelemeye tabi tutmuştur. Bu da ayağı toplumdan kesik melekvari bir peygamber tasavvuruna götürmesi noktasında bir problem teşkil eder. Tanrıkulu, Mustafa Sabri'nin Vecdî'ye yönelik bu eleştirilerini fazla görse de (Tanrıkulu, 2022, s. 250) esasen Vecdî'nin görüşleri Mustafa Sabri'nin nazarında götüreceği yer itibariyle tehlikelidir. Sadece mucizelerle etki eden bir peygamberin halk nazarında bir zaman sonra bir sihirbaz veya kâhin gibi algılanması muhtemeldir. Oysa peygamberler yaşayışları itibariyle de insanlara bir ölçüdür. Söz ve fiilleri birbirini te'kid eder. Dolayısıyla Vecdî'nin Hz. Peygamber öncesi toplumun ihtiyacı olan peygamber tasavvurunu ifrat derecede melekleşmiş bir peygamber olarak kurgulamıştır (Kıpçak, 2020, s. 74).

Hz. Peygamber dönemi için ise insanların aklî anlamda soyut dönemlere geçtiği ve rüştünü kazandığını belirten Vecdî artık toplumun edebiyat kabiliyeti kazandığını ifade etmiştir. Vecdî'nin buradaki tasavvuru doğrusu muğlaktır. İlerleyen toplumun bir şekilde edebî yönü kazanacağını belirtir (Vecdî, 1993, s. 45). Peki o dönemde Arapların bedevilik yaşantılarının baskın olması ve yeni doğan bebeklerin sahradaki kabilelere gönderilip dil kabiliyeti, edebî zevk kazanması ne ile açıklanacaktır? O dönem Arap toplumu gerçekten dönemin ilerlemeci toplum anlayışı nazariyesine göre ileri bir seviyede midir? Açıkça

görüldüğü üzere Vecdî'nin burada bazı noktaları atlayarak kendi varmak istediği sonuca göre tarihi şekillendirdiğini görürüz. Ancak belirttiğimiz üzere vakıa böyle değildir.

Hız. Peygamber sonrası ve modern toplumu ise mucizelere ihtiyaç duymayan bir sosyolojik yapı olarak arz eder (Tanrıkulu, 2022, s. 527). Ona göre artık “akıl nuru” ve ilmi delilden başka bir şey insanları ikna etmez (Kıpçak, 2020, s. 72). Hatta modern dönemde insanlar olağanüstü olaylar karşısında ilk etapta bunun bir sahtekarlık olduğunu zannetmektedir diye vurgular (İ. Bulut, 2018, s. 200). Anlaşıldığına göre yaratıcı artık mucizelerle değil, aklın hükümleri ile hareket eden, onları ilim ve duyuların verilerine sevk eden bir peygamber göndermiştir, ki o Hız. Peygamberdir, dolayısıyla onun en açık mucizesi sahih delil ve apaçık hak üzere bina edilmiş ilimdir (Muhammed Ferîd Vecdî, 2012, s. 290). Dolayısıyla artık soyut dönemler bilinç seviyesine ulaşmış insan için harikulade mucizeleri görüp teslim olma yerine hadiselerle karşı tefekkür, tedebbür ve varlıksal düzeyden metafiziğe delillendirme metotları (Muhammed Ferîd Vecdî, 2012, s. 219) ile yükselen bir insan grafiği vardır (Vecdî, 1993, s. 55). Vecdî'nin tespitine karşı Hız. Ebubekir teslimiyeti onun iddiasının önünde bir engel teşkil etmiştir. Zira hem Hız. Peygamber döneminde hem de modern dönemde insanlar aklen çok ileri seviyelerde olsalar bile değil peygamberi, yaratıcılarını bile reddetme derekesine düşmektedirler. Dolayısıyla Vecdî'nin bu tespiti tashihe muhtaçtır (Tanrıkulu, 2022, s. 555). Vecdî ilaveten Hız. Peygamber'in doğa kanunlarını aşan harikuladeliklerle değil, hikmet, hak söz, dosdoğru yaşantı gibi halleri ile topluma İslam'ı benimsettirdiğini vurgular (Bayram, 2018, s. 65). Peygamberliğin ispatı sadedinde yaşantı itibarıyla örneklik mucizeye yine de ihtiyaç duyar. Ancak Vecdî bu kısmı kabul etmemektedir (Kıpçak, 2020, s. 75).

Vecdî'nin kendi kavramsal ifadelerinden biri de “fiilî harikuladelik”tir (Vecdî, 1993, s. 102). Ona göre Hız. Peygamber'in hayatı üzerinde gerçekleşen kevnî mucizelerin sayısı sosyolojik mucizelerinden ve buna ek olarak fiilî harikuladeliklerinden daha azdır. Hız. Peygamber mal ve makam sahibi olmaksızın peygamber olarak gönderilmiş, çok küçük yaşlarda anne ve babasını, takip eden süreçlerde dedesi ve amcasını kaybetmiş, buna rağmen tek başına çıktığı bu yolculukta zamanla toplumunun inancını tevhide çevirebilmiş, dağınık ve birbirine düşman kabileleri kardeşlik bilinciyle birleştirmiş, İslam devletinin işleyen süreçler içerisinde doğal başkanı olmuştur. Çok uzun sürede dahi sosyologların, filozofların ve bilge kimselerin yapamayacağı bir şekilde toplumunu ileri bir medeniyet seviyesine getirmiştir (Tanrıkulu, 2022, s. 294). Bu zikredilenlerin en ön plana çıkanı ise Hız. Muhammed tarafından kurulan ve o dönem açısından çok daha yüksek sayıda bir insan topluluğu olmayan

bu genç toplumun kendisinin vefatı ile dağılmayıp ilerleme ve gelişme özelliklerini koruyup uluslararası düzeyde ciddi bir konuma yerleşmesidir. Aradan geçen bin yıla rağmen halen varlığını aktif olarak sürdüren bir idea halinde değil, yaşanan bir gerçeklik olarak sabittir. Dolayısıyla böylesi sosyolojik bir mucize, hem Hz. Peygamber'in kendi döneminde yaşayanlara hem de kendinden sonra gelecek olan ve kendisinin hayatını okuyan insanlara mucize olarak yeterlidir (Vecdî, 1993, s. 183).

Özellikleri mucize bağlamında verdiği örneklerden psikoloji, ruhsal deneyler, ispritizma ve spiritüel tecrübeler ile ilgili olduğu ve okumalar yaptığı anlaşılabılır. Mucizenin bu anlamda günlük yaşantımızdan da örnekleri olduğunu vurgular. Çünkü ona göre laboratuvarlarda özel şartlarda maddenin işleyiş tarzı kullanılan fiziksel element veya kimyasal ile bir süreliğine durdurulduğuna işaret eden (Vecdî, 1993, s. 152) Vecdî, maddenin bu süreçten sonra yeni olgu ve olaylara da gebe olduğunu belirterek mucizeye rasyonel bir zemin açmış olur. Ayrıca, ruhsal deneylerle gerçekleştirilen harikulâde olaylarda doğadaki kanunların bir süreliğine askıya alınmasının veya değiştirilmesinin mümkünattan olduğunu gösterir. Burada ayrıca fitrat delili olarak da isimlendirebileceğimiz bir tarzda Vecdî, peygamber ve diğer insanlar arasındaki ruhsal ve fitrî farklılığa dikkat çeker. Peygamber, diğer insanların kesbi yahut çabasıyla, aklî kabiliyetleriyle ulaşamayacağı bir fitrî kalbî ve aklî selim olma haline sahiptir. Buradan hareketle de normal insanların dahi yaptığı deneysel faaliyetler ile maddenin akışı belli bir süre durdurulabiliyorsa peygamberlerin mucizeleri de bunların daha üst seviyesinde bir vakıa olarak gerçekleşebilir diyerek aklın bunu muhal görmeyeceğini belirtir.

Vecdî'nin görüşlerinin temel sabitesi İslam düşüncesini bilim ve akıl temeline dayandırmaya çalışıp mevcut gelenekçi tavırdan sıyrılmasıdır (Yavuz, 1995b). Ancak onun tavrı bir yandan mucizeleri salt metafiziksel bir olgu olmaktan bir çıkarıp bir yandan kevnî olarak harikuladeliklerden tecrit edip yaşantısal olarak mümkün olan ancak peygamber haricinde bir kimsenin, Allah'ın izni kaydıyla, yapamayacağı hadiseler kümesidir. Bu bağlamda kendi döneminde etkili olan materyalist tavra karşı İslam'ı savunan, onun âlemşümül oluşu, Batı medeniyetinden üstün oluşu, bilim ve din arası uyumu gibi fikirleri destekleyen bir isimdir (Yavuz, 1995b). Her ne kadar özgün fikirleri olsa da bu fikirleri bir şekilde bilim-din uyumu bağlamında açıklamaya çalışması bahsettiğimiz üzere çok da kabul görmemiştir. Pozitif rasyonel bilimsel atmosferin etkisinde kalarak akidevî meseleleleri duyuşsal veriler algının fenomenal belirliliği üzere açıklamaya çalışmıştır. Klasik şekliyle tevarüs edilen kelamın günün şartlarını karşılamadığı gerekçesiyle modern bilimsel

gelişmelere paralel olarak düzenleme ve güncelleme gayretinde olmuştur. Kelamdan din felsefesine geçiş sorunsalı olarak ele aldığı meseleler konumuz dahilinde olmadığından burada zikretmedik.

3. Mustafa Sabri Efendi'nin Mucize Bağlamında Beyanları ve Eleştirileri

Son dönem Osmanlı alimlerinden Mustafa Sabri Efendi ilmen ve siyaseten etkili isimlerden biridir. II. Meşrutiyet sonrası Meclis-i Meb'usan'a Tokat milletvekilliği göreviyle seçilmiştir (Yavuz, 2006). Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de üye olarak bulunmuştur. Yeniden oluşturulan Damad Ferid Paşa hükümetinde şeyhülislâmlığa getirildi ve Şûrâ-yı Devlet reisliğini vekâleten idare etmiştir. Cumhuriyet'in ilanı sonra gerek siyasî tavrı gerekse ateşin tavrıları mevcut idareyle fikirsel uyuşmazlıkları sebebiyle istenilmeyenler listesine koyuldu. Kahire'den İskenderiye'ye oradan Gümüllüne'ye oradan Batras'a sonra yeniden Mısır'a uzun yıllar boyu "ikametsizlik sorunu" yaşadı (Bayram, 2018, s. 26). Müslümanların yaşadığı yıkımları gören Mustafa Sabri Efendi mevcut hale razı olmamış, Batılılaşma ve Batı'ya hoş görünme babında İslam'ın modernizasyonu hareketlerine şiddetle karşı çıkmış, Mısır'da yıllarca modernist isimlere reddiyeler yazmıştır.

Mustafa Sabri Efendi'nin bilhassa Mısır'da ön plana çıkmasına vesile olan eseri Mevkıfu'l-Akl'da nübüvvet başlığı altında geniş bir yer verir (M. Sabri, 2021, s. 164). Eserine cedel üslubunun hâkim olması sebebiyle meseleler sistematik olarak gitmez. Bütüncül bir bakış açısı ancak eserin ilgili başlığının sonunda elde edilebilir. Mucize meselesinin gayba iman ile ilişkisini kurduğundan dolayı mucizenin kabul veya reddi dinin toptan kabulü veya reddine eşdeğer görür. Yaşanan dönemin zorlukları, ümmetin zihinsel anlamda büyük kaymalar yaşadığı bir dönemde Batılı zihin yapısıyla İslam'ı değerlendirmek onun nezdinde büyük ihanetlerden birisidir.

Mısır ulemasından mucizelere iman meselesinde özellikle Muhammed Hüseyin Heykel reddiyeleri meşhurdur (Bayram, 2018, s. 127). Mustafa Sabri Efendi temelde onu evrenin yasaları ile sünnetullahı ayırmanın ayrı şey, aklın onaylamadığı, mümkün kategorisinde değerlendirmedeği veya aklın bilinen gerekliliklerinden uzak görülen şeylerin ayırımını ise yapamamakla eleştirmektedir (M. Sabri, 2019, s. 139). Çünkü Mustafa Sabri Efendi'ye göre evrenin yasaları yahut diğer adıyla sünnetullaha aykırı olmak, mucize olmanın normal bir değeridir. Sünnetullaha aykırı olmak akla aykırı olmayı gerektirmez. Mustafa Sabri Efendi bunu şöyle değerlendirir;

“Mucize, hârikulâde/olağanüstü sayılır; hârikulakl/akılüstü sayılmaz. Aksi halde gerçekleşmesi mümkün olmaz ve gerçekleşmezdi de. Fakat hârikulâde ile hârikulaklı birbirinden ayırmayıp hârikulâde – sen istersen buna evrenin yasalarını alt üst eden şey de diyebilirsin- olan mucizenin aynı şekilde hârikulakl olduğunu iddia edenler mucizelerin imkânsız olduğunu söyleyerek reddiyorlar.”

Mustafa Sabri Efendi heykel özelinde mısırlı bazı alimlerin pozitif modern bilimin etkisinde çok fazla kaldığını, dolayısıyla modern bilimin kabulleri ile çelişmek yerine naslar düzeyindeki bilgileri reddetme yahut bilime ters düşmeyecek açıklamalar ile geçersiz te’viller yaptıklarını ileri sürmektedir (M. Sabri, 2019, s. 140) ve dahası bunun Allah’ın varlığını ve aleme hâkim olan kudretini nefyetmek kadar tehlikeli bir yol olduğunu belirtir (Bayram, 2018, s. 190). Burada dikkat çeken bir husus da şudur: heykel, kendi kitabının mukaddimesinde Hz. Peygamber’in tek mucizesinin Kur’an olduğunu delillendirme noktasında Bûsîrî’nin beytinden alıntı yapar. O, beytinde Hz. Peygamber’in ümmetine rahmetinden dolayı akılları yoran bir şey ile sınınamamasını şiirsel olarak ifade eder. Heykel ise bunu Hz. Peygamber’in Kur’an’dan başka mucizesi olmadığına yorar (Heykel, 2015, s. 104). Halbuki Bûsîrî birkaç beyit sonra şunları söylemektedir.; “Secde edip ağaçlar davetine geldiler. Ayaksız gövde ile semtine yürüdüler.” (Taşdelen, 2020, s. 137)

Mustafa Sabri Efendi, Heykel’in parçacı okumasına hayret etmektedir. Zira birkaç beyit sonrasına baksa bunu görecektir. Mustafa Sabri, Heykel’in buradaki niyetinin iyi olmadığı kanaatindedir. Ayrıca şiir kitabından mucizenin olup olmadığının kanıtlanması yadırganacak bir mevzudur. Ayrıca Mustafa Sabri Efendi’ye göre eğer bu Hz. Peygamber’in mucizelerinin aklen imkânsız olduğunu ifade etmek veya vaki oluşlarını inkâr etmek olsaydı Bûsîrî bunu söylemezdi. Çünkü küllî bir kaide olarak aklen imkânsız olan gerçekleşmez (Yurdagür & Bayram, 2020, s. 204). Bu noktada Mustafa Sabri Efendi peygamberlerin mucizelerinin gerçekleşmesini aklen imkânsız gören Ferîd Vecdî’ye de bir eleştiride bulunur (M. Sabri, 2021, s. 84). Vecdî, Bedir Gazvesi’nde az sayıda olan ashabın kendilerinden sayıca fazla olan müşrik ordusuna galip gelmesinden bir mucize çıkarmaya çalışmaktadır. Oysa çelişkili olarak Kur’ân’ın Bedir ile ilgili işaret ettiği mucizeleri ise görmezden gelmektedir. Zira Vecdî, ashaba binlerce meleğin cihat için yardıma gelmesi, müşriklerin ashaba sayıca az gösterilmesi, müşriklerin kalplerine korku düşürülmesi gibi hakiki mucizeleri ise kabul etmemektedir. Dolayısıyla burada onun neden böyle bir redde düştüğü anlamını yitirir. Mucize zaten zatı itibarıyla metafizikle olan ilişki ise burada modern anlayış onu doğal olarak

reddeder. Dolayısıyla müellif burada metafiziksel yahut gaybî olayları mucizeden saymayıp, sosyolojik olaylar veya savaşta sayısal azlıktan galibiyeti bir mucize olarak göstermesi bu sefer mucizenin insan kabiliyeti sınırları içerisinde olma durumu gündeme gelerek alelade bir hal almaktadır ki, bu hem Mustafa Sabri Efendi'nin hem de kelamcılarının onaylayacağı bir görüş değildir. Mustafa Sabri Efendi'nin ise Ferid Vecdî'nin bütünüyle mucizeyi reddetmediği söylemesine rağmen onu mucize inkarcısı olarak tanımlaması, mucizelerin kevnî, hissî veya haberî olarak ayırmaksızın birinin inkarının doğal olarak nübüvvetin makamında bir eksiltme olabilir kaygısıyla eleştirisidir denilebilir. İtikadî savrulmaların çoğaldığı veya öyle hissedildiği dönemlerde keskin duruşların da çoğalması muhtemeldir. Allah'ın kudreti, alem, nübüvvet ve mucize ilişkisi etrafında Mustafa Sabri şöyle bir akıl yürütmeye başvurur:

“Eğer bu alem mevcut olmasaydı ve mucizenin varlığını reddedip onun mümkün olmadığını düşünen falancaya bir alem yaratılacak densesydi vereceği cevap bu durumun tasavvur edilemeyeceği şeklinde olacaktı. Böylesi bir durumda o falancanın alemin yaratılabilme imkanını reddetmesi aynı kişinin mucizeleri reddedişinden daha şiddetli olacaktır. Zira alem varsa onu yoktan var edenin de olması zorunludur ve zikredilen kudrete sahip olan zat alemde işleye gelen kanunları tağyir etmek zor gelmez.”(Tanrıkulu, 2022, s. 281)

Mustafa Sabri'nin buradaki deliline ilave olarak şöyle bir örnek daha verilebilir: Anne karnındaki bebeğin düşünebilme kabiliyetine sahip olduğunu varsayalım. Bu bebeğe bu içinde olduğu yerden daha geniş, içerisinde konuşabileceğin birçok arkadaşının olacağı, denizler, ormanlar olacak denilse herhalde ilk etapta bunu havsalasının çok da almayacağı yahut imkân vermeyeceği düşünülebilir. Oysa bu vakîdir. Buradan da mucizelere aklî bir imkân açılabilir. Çünkü bebek açısından o zamana kadar rastlamadığı bir durum kabul edilesi gelmez ancak sonuçta o doğacaktır. Mucizeler de numuneleri bize gerçek hayatta gösterir. Ancak buna rağmen Mısırlı modernist isimler mucize inancının bir kısmı semaya bir kısmı arza bakan kısmının semaya bakan kısmını özellikle kabul etmemektedirler. Burada Mustafa Sabri Efendi'nin muhatabın sadece mucize algısına bakmaması ayrıca, muhatabı yanlış sürükleyen psikolojiyi de incelemesi onun özgün bir tarafına da işaret ediyor denebilir (Yurdağür & Bayram, 2020, s. 211). Ona göre eleştirdiği isimler oryantalistlerin fikrî anlamda hışmından korunmak (Bayram, 2014, s. 125) ve İslam'ı onlar nezdinde anlatılabilir kılmak için tüm gaybî olayları rasyonel düzeyde anlaşılır bir şekilde anlatmaya çalışıyorlar, anlatamadıklarını ise reddediyorlar. Bu ise ona göre bir hüsrandır (M. Sabri, 2019, s. 146).

Mustafa Sabri Efendi Mısır'ın modernist isimlerinde görülen mucize inkarcılığının esasında ilm-i tabiînin neliği konusunda ve kapsamının metafizik ölçülerde ne kadar geçerli olup olmadığı meselenin atlandığından dolayı ortaya çıktığı görüşünü savunur. İlm-i tabiînin çıkmazlarını şöyle ifade eder:

“İlm-i tabiînin, bahislerini hissî tecrübeler üzerine yüklemesi ve o bahislerden tecrübe ile gözlemlenemeyenlere itimat etmemesi vakîdir. Ancak, hissî tecrübenin de bizzat tabiî fiillerden olması sebebiyle, ilm-i tabiîde en selim bir ölçü ve en güçlü bir kıstas olan tecrübenin Allah'ın varlığına delalet etmemesine dayanarak O'nun var olmadığına hüküm vermesi, cehalet eseridir.” (M. Sabri, 2019, s. 158)

Dolayısıyla bu çıkarımıyla mucizeyi de inkâr eden bir sistemin çıktılarının doğal olarak bizim açımızdan geçerli olmadığını vurgulamış olmaktadır (Bayram, 2014, s. 126). Çünkü geçerliliği salt gözlemlenebilir ve ölçülebilir olan olduğu için geri kalan metafizik alanı adeta yok saymaktadır.

Mucizenin zaten “özü itibarıyla sünnetullah'a aykırı olmaklığı” olduğunu savunan Mustafa Sabri'ye göre mucize yasaları alt üst etmese edebiyatçıların ifadelerinin dışında başka bir yerde anlam ifade etmez. Çünkü bu tikel hadise neticede sadece mucize inkarcılığı ile devam etmeyecek gaybî olarak risalet ve nübüvvetin de inkarına yol açacaktır. Sünnetullahın değişmeyeceğini vurgulayan ayet (Işık, 1995) genellikle mucizeyi reddedenler tarafından delil olarak sürülse de Mustafa Sabri'ye göre bu yanlış bir çıkarımdır. Sünnetullah değişmese de adetullah değişebilir (Güneş, 2020, s. 7). Mucize, ilahî fillerin mevcut düzeninden bir istisna ancak diğer tüm olaylar gibi o da Allah'ın yaratması ile gerçekleşir. Dolayısıyla ilahi kudretin mutlaklığına hâlel getirmeden yapılacak en mantıklı açıklama budur. Tabiatıta görülen düzen Allah açısından zorunlu değildir, ancak kullar açısından mutlak acizlik söz konusudur. (İ. Sabri, 2005, s. 20)

Mustafa Sabri Efendi'ye göre evrenin düzeni Allah'ın varlığına delil iken, bu düzenin peygamberin mucizeleriyle sadece belirli alanda “yasa üstü” diyebileceğimiz formda duraklatılması ise peygamberin Allah tarafından gönderildiğinin delilidir. “Yasa üstü”lük durumu olmasa ona göre peygamberin peygamber olduğunu bilinemez.

Bu bağlamda Mustafa Sabri Efendi Abduh'un Fil Sûresi'ni çiçek hastalığı ile tefsir edişini de problemli bulmaktadır (Güneş, 2020, s. 27). Mucizeyi ret kabilinden yapılan bu tefsirin onun nezdinde bir geçerliliği bulunmamaktadır. Mustafa Sabri'ye göre Fil Vakası Hz. Peygamber'den önce gerçekleşmiş bir irhâsat türü bir mucizedir. Bu mucizenin gayesi Hz. Peygamber'in ortaya çıkışını ilan kabilinden olup, Kabe'ye dikkat çekmektir. Ayette de bu

yüzden “Görmedin mi Rabbin, fil sahiplerine ne yaptı?” (*Kur’ân Yolu*, 2020, Ayet el-Fîl 105/2) denilerek irhâsat türü mucizeye işaret edilmektedir. Ayrıca Fil Vak’ası’nın o dönem insanları tarafından kabul edilmesi mevcut vakıanın gerçek olduğunu ve dilden dile aktarıldığını da bize gösterir (M. Sabri, 2019, s. 155). Burada özellikle bahsedilmesi gereken Mustafa Sabri Efendi’nin mucizenin ispatı konusunda yeni bir bâb başlığı açıp “imkân” kavramı özelinde söyledikleridir:

“İlahi kudrete nispeten bütün mümkünat kolaydır ve yapılabilmesi dahilindedir. Mümkînâtın sınırlarını ise kendi ölçüleriyle ancak mücerred akıl çizebilir. Mücerred akıl dışında mümkünata kesin ve mutlak sınır çizebilecek bir ölçü yoktur (Tanrıkulu, 2022, s. 280).

“Allah’ın kanununda herhangi bir değişiklik bulunamayacağına” dair lafızlarla gelen çeşitli ayetlerin (*Kur’ân Yolu*, 2020, Ayet Fâtır 35/45; el-Fetih 48/29) muradının mucizelerle takviye edilen peygamberlere isyan edenlere azap edileceği hakikati olduğudur. İman edenlerin imanı kuvvetlenirken, inkarcıların takındığı tutum eğer iman etmek ise onlar için kurtuluş vardır. Yok eğer, inkâr etmeye devam ederlerse işte burada sünnetullah Allah’ın onlara azap etmesidir (M. Sabri, 2019, s. 166). Hâl böyledir ki, inkarcılar kendilerine mucize talep ederler ki iman etsinler. Ancak bu istekleri gerçekten iman etmek için değildir, dolayısıyla mucizenin gelişi onlar için bir azaba dönüşür.

Burada bâtil görüşlerin kendi nezdinde tashihi adına Mustafa Efendi Hz. Musa dönemindeki sihirbazların sihri bildikleri için sihir ve mucize arasında farkı bildiklerini, Firavun’un ise bu farkı bilmediği için gerçeği göremediği iddiasını Hz. Musa’ya iman edenlerin hepsinin büyücü olmadığını dolayısıyla Firavun’un sihir ve mucize arasını ayırt edememesinin bir mazeret olarak kabul edilemeyeceğini belirtir (M. Sabri, 2019, s. 183). Ayrıca mucizenin peygamberin sıdk sıfatına delaletinin ölçüsü olarak herkesin ona iman etmesi şartının koşulamayacağını belirtir.

Mucizenin toplumsallığı bağlamında Mustafa Sabri Efendi her mucizenin kendi kavmindeki peygamberin iddiasını destekleyecek şekilde o vakitlerde revaçta olan bilim, sanat yahut iştilal ile ilgili olduğunu söyler. Hz. Musa’nın asa ile gösterdiği mucize, kendi toplumunda sihrin revaçta olması ile ilgilidir. Hz. İsa’nın ölüleri diriltmesi, alaca hastalığını iyileştirmesi tıbbın revaçta olması ile ilgilidir. Hz. Peygamber’in Kur’ân ile getirdiği belâgat mucize Arap toplumunun edebî, şiirsel yönü ile ilgilidir. Kur’an icazı ile üstünlüğü ise Mustafa Sabri şöyle açıklar:

“Kur’ân mucizesinin diğer mucizelere karşı üstünlüğü, icâzın aslında değil, diğer mucizelerin peygamberlikte aslî gaye olan vahiyden ayrı olarak

gerçekleşmesine mukâbil mucizenin Kur’ân’da vahiy ile birleşmesindendir. Diğer mucizeler başka şey için maksud bir hâlde gerçekleşmekteydi ki, o da Allah tarafından geldiğini ispatla vahiy teyittir.”

Mustafa Sabri Efendi bu bağlamda mucizenin oluş keyfiyetini açıklama noktasında mütekellimlerden de rivayetle bazı şartlar öne sürer:

- Açıkça bir meydan okuma
- Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin elinde gerçekleşmesi (ki böylece keramet veya sihirden ayrılsın)
- Sıdk, emanet, fetanet, ismet ve tebliğ gibi şartlar(M. Sabri, 2019, s. 190)

Bu şartlar dahilinde hem peygamberliği hem de mucizenin sabit oluşundan bahseden müellif konuyu sonrasında Ay’ın ikiye yarılma hadisesine getirir. Kâmer Suresi’nde bahsedilen hadisenin kıyamet günü gerçekleşeceği şeklinde yapılan tevile net olarak karşı çıkar. Çünkü ayet geçmiş zaman kipiyle geldiğinden dolayı sarâhate aykırı bir şekilde te’vil edilemez. Ayrıca mucizelerin Kur’ân’da bazen “ayet” bazen “beyyinât” ve bazen de iki kavramın birlikte ifade edilişi(H. İ. Bulut, 2005) ile sabit olduğunu vurgular. Ayrıca Kıyamet’te olacak bir meseleye itirazın olmadığı ve yine Hz. Peygamber çağında ay yarılmamış ve onun mucizesini Mekke’de müşrikler görmemiş olsaydı onlar ayet gelince Hz. Peygamber’i yalanlardı. Oysa onlar hadiseyi yalanlamamış sihre yormuşlardı (Çelebi, 2000). Böyle büyük bir hadisenin Mekke haricinde görülme durumuna dair hadislerle baktığımızda Buhârî ve Müslim’de önemli rivayetlere rastlanılır (Buhârî, 1422/2001, Kitap “Menâkıb”, 27; “Tefsîr”, 54/1; Müslim, 1374-75/1955-56, Kitap “Şifâtü’l-münâfıkîn”, 44-45). Peki diğer coğrafyalarda olan insanlar açısından görülme durumu nedir? Mekke halkından başkası o an o olayla ilgili değildir. Farklı coğrafyalarda saatten dolayı insanların çoğu uykuda veya gündüz olması sebebiyle Ay’ın görülme durumu zaten yoktur. Ayrıca bulutlardan dolayı da bir engel söz konusu olabilir (M. Sabri, 2019, s. 235). Benzer durumla Hz. Musa’nın denizin ikiye yarılması mucizesini eleştirenlere de cevap veren Mustafa Sabri Efendi, bu mucizenin denizin tabiatıyla gerçekleşen med cezir gibi olaylarla gerçekleşmesini uygun olmaz. Zira denizin tam da o an med cezir halinde olması yine akıllara ilahî takdiri getirir. Ayrıca iki yaka arasının yürüme mesafesinden fazla olduğu düşünülürse bu sürenin tam da onların geçebileceği sürede nasıl gerçekleştiği gibi birçok sorun bu mucizeyi inkâr edenleri beklemektedir ona göre. Ayrıca kendi dönemimizin en hızlı araçlarına dahi binilse iki yaka arasına o kadar kısa surede varılması mümkün değildir. Dolayısıyla mevcut ayetin zahirinden koparak tamamen manayı değiştirmek ciddi bir hatadır. İlaveten, Mustafa Sabri’ye göre zaten ayette geçen açık vurgu buna işaret eder: “Bunun üzerine Mûsâ’ya, ‘Asan ile denize vur’ diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi.” (Kur’ân Yolu, 2020, Ayet eş-Şuarâ, 26/63) Dolayısıyla hem Hz. Peygamber’in Ay’ın ikiye yarılması hem de Hz.

Musa'nın denizi ikiye ayırması yahut deniz içinden ona yol açılması gibi mucizeler sarahaten naslarda belirtilmiştir. Mevcut mucizeleri pozitif bilimler yahut ilm-i tabîî bakımından reddetmek akılcılık suretinde aklî te'villerden sapmak demektir (M. Sabri, 2019, s. 236).

Bu konuda Reşid Rızâ gibi isimlerin lügavî te'vil ile Lisânü'l-Arab'tan bazı çıkarımlar yaparak bu mucizeleri mucize olmaktan çıkarıp diğer anlamlarına yorma faaliyeti Mustafa Sabri'ye göre asılsızdır. Zira te'vilin Arapça nahvine uygun olması, diğer hamledilebilir mânalar arasından müreccah olan anlamın kastedildiğini kanıtlayan bir delile dayanılması, ayrıca bu tür naslara lügavî cihetten ihtiva etmediği bir anlamın yüklenmemesi şarttır. Gereğine uygun yapılan te'viller sahih kabul edilmekle birlikte kesinlik ifade etmez ve murâdullahı bütününü ortaya koyduğu anlayışını gerektirmez (Yavuz, 2012). Bu bağlamda Lisânü'l-Arab'da güneşin ve ayın doğuşlarını ifade eden inşakka's-ş-şemş ve inşakka'l-kamer gibi ifadeler rastlanılmamaktadır. Ayrıca Mustafa Sabri Efendi Arapça'ya hakimiyetinin işareti olarak şu açıklamaları yapar:

“Doğdukları zaman fecir ve sabahın inşikâkı ma'kûldür, ancak doğduklarında güneşin ve ayın inşikâkı ma'kûl değildir. Aynı şekilde teneffe's-subh (sabah oldu) denir fakat teneffese'l-kamer veya teneffese's-şems denilmez.”

Dolayısıyla aslında o, Arapça'nın dahi böylesi bir te'vile izin vermediğini açıklamış olmaktadır. Mustafa Sabri, Hazret-i Peygamber'in tek mucizesinin Kur'ân olduğu iddiasının nübüvvetin iptaline kadar giren bir cüret olduğunu vurgular. Direkt lafzen söylenmese bile gideceği yer orasıdır. Modern bilime uyup uymama meselesi üzerinden ise dinî kavramların anlaşılmasının çok da sağlıklı olmayacağını düşünür (Tanrıkulu, 2022, s. 282). Son tahlilde, Mustafa Sabri Efendi Hz. Peygamber'in ve diğer perygamberlerin Kur'ân dışında da mucizeleri olduğuna Kur'ân'dan deliller getirerek meseleyi bitirir. Bu noktada Âl-i İmrân 13; En'âm, 4-7-12-17-109-110-124; Yâsîn, 46; Kamer, 2; Sâffât 14-15; Ankebût 50-51; Tâ-Hâ 133 gibi ayetleri delil olarak gösterir.

4. Elmalılı'nın Muhammed Hamdi Yazır'ın Mucize Bağlamında Beyanları ve Eleştirileri

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), Osmanlı'nın yıkılışını ve Cumhuriyet'in kuruluşunu görmüş tam bir geçiş dönemi alimidir. Batılılaşmanın müslümanlıkla bağdaşmayacağını, onların değerlerinin bizim zihin yapımızda yaralar açacağını belirten Elmalılı'ya göre Batı'nın alınması gereken yönü bilimsel faaliyetidir (Yavuz, 1995a). Elmalılı'nın mucize bağlamındaki görüşleri Ehl-i Sünnet kelamcılar ile muvafık görünmektedir (Berberoğlu, 2009, s. 61). Mucizeler içerisinde özellikle hissî mucize olarak

değerlendirilen ayın ikiye yarılmaması mucizesi bağlamında İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştiriler ve onun akabinde isim vermeden bazı mucize inkarcılarını yahut te'vilcilerini eleştirmesi bu husustaki görüşünün netliği hakkında bilgi vericidir (Yazır, 2020, s. 369). Genel itibarıyla tefsirinde İbn Sina'ya azımsanmayacak derecede atıflarda bulunsada ayın ikiye yarılmaması mucizesinde olduğu üzere yeri geldiğinde katılmadığı fikirlerinde onu eleştirmekten de geri durmaz. Bu konuların başında literatürde İnşikâk-ı Kamer adıyla bilinen Ay'ın ikiye yarılmaması hadisesi gelmektedir. Kamer suresinin ilk ayetinde "Kıyamet yaklaştı ve Ay yarıldı" ifadesi bulunmaktadır. Ayetin nüzul sebebi ve ortamı, müfessirlerin ilgili ayeti yorumlamaları ve konuya dair eldeki hadis-i şerif rivayetleri göz önüne alındığında alimlerin bu konuda farklı tutumlar içerisinde olduğu görülmektedir. Ancak baskın olan görüşün zâhir anlamı içerdiği ve gerçekten de Ay'ın ikiye bölündüğü görüşüdür (Ünal, 2017, s. 70). Bakıllânî (ö. 1013), Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 1150), Nureddîn Sâbûnî (ö. 1184), Fahreddîn er-Razî (ö. 1210) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 1413) gibi isimler bu hadiseyi Hazret-i Peygamberin hissi mucizelerinden biri olarak zikretmişlerdir (Çelebi, 2000).

İbn Sînâ'nın (ö. 1037) konuya dair görüşlerini sağlıklı değerlendirmek için onun öncelikle fizikî aleme dair kanunları nasıl ele aldığını, ay gibi gök cisimlerini nasıl değerlendirdiğini, ay altı-üstü tanımlamalarını anlamak önemlidir (İbn Sînâ, 2010, s. 28). Elmalılı tenkitleri nassal çıkarımlar üzerinden değil öncelikle salt aklî yorumlar üzerinden getirerek İbn Sînâ'nın ilgili görüşlerini yine fizikî aleme dair çıkarımlarıyla eleştirmiştir. Etkin güç vurgusu ile yaratıcının kendi yarattığı kanunlar karşısındaki durumunu yaratıcıyı etkin güç olarak tanımlayan Elmalılı (Yazır, 2020, s. 339) konuyu fiziksel zeminden teolojik zemine çeker. Elmalılı esasen İbn Sînâ'yı iki temel görüşü üzerinden eleştirmektedir.

- i. Yapısında doğrusallık ifade eden hareket ilkesi bulunmayan bir gök cisminin ayrılma, birleşme ve yarıma türevinde eylemleri kabul etmeyeceği vurgusudur.
- ii. Ay, Güneş ve yıldızlar gibi birtakım gök cisimlerinin bileşik bir yapıda değil, yalın yapıda olduklarını savunmasıdır.

İbn Sînâ, Şifâ'da doğası bakımından doğrusal hareketliliğin ilkesini şöyle açıklar;

“İlk olarak şunu söyleyelim ki kendinde doğası bakımından doğrusal hareket etmenin ilkesi bulunmayan cismin yarıp dağılma özelliği yoktur. Bu böyledir, çünkü yarıma, ancak istikamet üzerindeki parçaların hareketiyle ya da ancak bir istikamet üzerindeki parçaların hareketiyle ya da nüfuz eden yarıcı bir nesnenin yönlerinin bileşkelerinden oluşan bileşik varlığın hareketiyle, özetle yarıma

yönlerinin hareketiyle mümkün olur. Ayrılıp dağılan, yarılan her cisimde bir doğrusal eğilim kanunu vardır. Kendisinde doğrusal eğilimin ilkesi bulunmayan cisim ise yarılıp dağılmayı kabul etmez. Öyle ise kendinde yalnızca dairesel eğilimin ilkesi bulunan, yönleri sınırlanmış cisim yarılıp dağılmayı kabul etmez.” (İbn Sînâ, 2010, s. 29)

İbn Sînâ’nın bu değerlendirmesi cismin doğasının atfedildiği varlıksal çerçeveyi aşma durumunun olasılıksız bir ihtimal olduğu yönündedir. O, bileşiğin hareketinin dışsal bir kuvvetle değişmesinin imkanını sorgular gibi görünmektedir. Cismin yarıma durumunun doğrusal harekete yatkınlığa bağlanması durumunda mümkün olabilmesi, dairesel harekete eğilme niteliği gösteren ve yönlerle çerçevelenmiş cisimlerin yarılıp ayrılmayı kabul etmeyecekleri bir bilimsel teori olarak sunulmuştur (Durusoy, 1999). Bu nitelemeler kanaatimizce Ay’ın kendi özsel nitelikleri ve hareket şeklini de ilgilendirir bir tarzda paralelliği içerir (Yazır, 2020, s. 340).

Elmalılı, İbn Sînâ’nın özellikle el-İşârât ve’t-Tenbîhât adlı eserine atıfla görüşlerini eleştirmeden önce İbn Sînâ mezkûr eserinde meseleyi nasıl açıkladığını özetler. İbn Sînâ bazı salih zatlardan sadır olabilecek yağmur için dua ettiğinde yağmur yağması, hastanın şifası için dua ettiğinde hastanın şifa bulması gibi, bir topluluğa beddua ettiğinde orada zelzele olması, sahrada vahşi hayvanların kimseye boyun eğmesi gibi olağanüstü durumlara dair haberler ulaştığı takdirde bunları inkârda hükme karşı aceleci bir tavırda olunmaması gerektiğini savunur (Berberoğlu, 2009, s. 65). Zira bunların da tabiatta sebeplerinin bulunduğu belirtir.(İbn Sînâ, 1949, s. 150) İbn Sînâ’nın tabiatta gayba dair durumların özünde üç temel kaynağın bulunduğunu ve bu kaynakların heyet-i nefsiyye, havassu’-l-cismi’l-unsurî ve kuvvet-i semaviyye olduğunu vurgular (Yazır, 2020, s. 351) ve bu temel kavramlara örnek olarak sırasıyla ilk kısımda sihri; ikinci kısımda mucizeler ve kerametleri, üçüncü kısımda tılsımları bahse konu alır. Elmalılı, İbn Sînâ’nın görüşlerini naklettikten sonra onun beddua ile deprem olabilmesi, hastalıkların ortadan kalkabilmesini bile doğası açısından mümkün görebildiği halde Ay’ın ikiye yarıması hadisesindeki görüşünü garipsemektedir. Elmalılı’nın onu eleştirdiği halde tefsirinde görüşüne uzun uzadıya yer vermesindeki yegâne sebep kendi içerisine düştüğü tutarsızlığı göstermesi açısındandır. Gök, göğün fiziksel yasalara uygunluk içerisindeki hareketleri, yörüngeli, yıldızları da hem bir ışık kaynağı ve dokunulması ve parçalanması imkânsız, herhangi bir maddesi bulunmayan basit cisimler olarak değerlendirmesi neticede kendi doğa görüşü ile alakalıdır. Dolayısıyla kendi fiziksel doğa görüşünün bir neticesi olarak Ay’ın ikiye yarılmayacağını savunur. Elmalılı, İbn Sînâ’nın

esasen Batlamyus'un astronomiye dair görüşlerinden etkilendiği ve bu doğrultuda Ay'ın doğasında var olan doğrusal hareketin aynı şekilde yıldızları da içine alarak bir fiziksel teori oluşturulduğunu düşünür (Yazır, 2020, s. 351).

Elmalılı, İbn Sînâ'nın kendi döneminde ona ulaşan mevcut bilimsel doğa görüşünün günümüzde kabul göreceğini düşünmemektedir. İbn Sînâ'nın teorisi Ay'ın ikiye yarılması mucizesi ile çatışmakla kalmaz ayrıca mevcut bilimsel keşiflerin de uzağındadır. Dolayısıyla onun görüşü mevcut bilimle dahi çelişir imasında bulunur (Yazır, 2020, s. 351).

Elmalılı ağırlığı olmayan cismin harekete dair bir yatkınlığı ve doğası bulunmayan, parçalanmayan bir boyutta muhtemel bir atom altı yapısal düzeyini, ki bunu "etendu" olarak açıklar, doğrusal harekete meylin imkansızlığını savunarak bir çelişki bulunduğu ifa eder. Kısacası Elmalılı şunu kastetmektedir; maddenin ağırlığı olmadığı noktada harekete meyli bir yapısı olmadığı halde cisim sayılıyorsa doğrusal harekete ilke olan meylin imkansızlığını savunan bir öncülle Ay'ın ikiye yarılması inkâr edilemez. Çünkü ona göre doğrusallık veya dairesellik hareket kavramının sıfatıdır, arizî yapısı ile ilgilidir. Dolayısıyla birinin mümkün olduğu yerde elbette diğeri de mümkün olacaktır. Aksi halde maddesel düzlemde dahi tutarlılık içermeyen bir madde tasavvuru oluşur (Ünal, 2017, s. 75).

Kendi döneminin mevcut fiziksel keşiflerini de göz önünde bulunduran Elmalılı filozofların yıldızların ve yörüngelerinin maddesiz cisimlerden saymalarını artık doğru olmadığını onların da dünyadaki maddeler gibi maddesel bir formda bulunduğunu dolayısıyla oluş ve bozulma gibi niteliklere de sahip olduklarını belirtir. Ay altı-üstü alem kategorizasyonun artık yapılan keşifler ile bilimsel bir karşılığının da olmadığını vurgulamaktadır. Elmalılı burada ayrıca, yine kendi dönemine ait bilimsel bulgulara göre Dünya'nın Güneş'ten koptuğu gibi Ay'ın da Dünya'dan koptuğu söyleyerek ve bu bilgiye göre ayın yarıldığını vurgulayan ayetin manasının sabit olduğunu vurgular. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta Elmalılı'nın burada meseleyi Efendimiz dönemindeki mucizeye atfetmeden dünyanın henüz yaratılma aşamasındaki oluş sürecine vurgu yapar (Yazır, 2020, s. 337). Ayrıca, Hz. Peygamber döneminde bu olayın hissî mucize olarak gerçekleştiğini belirtmiştir.

Ay'ın ikiye yarılması mucizesinin Hz. Peygamber döneminde değil de kıyamette vuku bulacağına dair bazı felsefecilerin yorumlarını ise isabetsiz bulur. Zira Kıyamet'te vuku bulması onu bir mucize yapmaz. Ayrıca Kıyamet'te vuku bulacağının kabulü aynı şekilde Hz. Peygamber elinde bir mucize olarak gösterilmesini de nakzetmez. Dolayısıyla Ay takdir-i ilahi olarak elbette ikiye ayrılabilir. Elmalılı buna ek olarak ayın esir maddesini kabul etmediğini

ve günümüz biliminin onun yarılmaya elverişli olduğunu savunarak mevcut bilimin de Kur'an'ın söylediği hakikati tasdikler nitelikte olduğunu vurgular. Elmalılı'nın özellikle bu konuda İbn Sînâ'nın görüşlerini eleştirmek için mevcut bilimsel anlayış ve kabulleri de destek ve delil olarak kullanması ilgi çekicidir. Neticede konunun, hakiki fâil ve müessir olarak Allah'ın kuvvet ve iradesiyle olduğu söyleyerek meseleyi hitama erdirir.

Elmalılı'nın İbn Sînâ'ya dair eleştirilerini değerlendirmemiz gerekirse bazı noktaları vurgulamamız elzemdir. İlk olarak Elmalılı'nın doğa bilimlerine dair bir teoriyi tartışırken konunun savunması, karşısındakinin felsefeci olması hasebiyle, aklî bilimlerden ve mevcut bilimsel gelişmelerden de faydalanarak dini zemine çeker (Yavuz, 1995a). İbn Sînâ'nın da hem kendi felsefî sistemi ve buna ek muttali olduğu mevcut evrene dair bilgiler de kendi dönemine kadar olan birikimin bir eseridir. Dolayısıyla bilimsel keşiflerin her dönemde artarak devam etmesi teorilerin zamanla geçerliliğini kaybetmesi anlamına gelebilir. İkinci olarak, İbn Sînâ kendisiyle çelişkiye düşmüştür Elmalılı nazarında. Çünkü el-İşârât'ta belirttiği üzere olağanüstü şeyler gerçekleştiğinde İbn Sînâ'ya göre asıl olan tevakkuf etmek ve meselenin içyüzünü öğrenmektir (İbn Sînâ, 1949, s. 30) ve bu söylenenler imkân dahilindedir. Ancak aynı tutumu, Ay veya ona benzer gök cisimlerinin yarılabilmesi konusunda göstermez. Bunun bir tenakuz olmaktan öte onun doğa anlayışı ile ilgilidir diyebiliriz. Sihir, mucize ve keramet ile ayın doğası aynı kategoride midir? Elmalılı muhtemelen oradaki harikuladeliğin bir şekilde Ay hakkında gerçekleşmesinin mümkün olacağını belirtir. Ancak İbn Sînâ felsefesinin doğa görüşü buna izin vermez (Pay, 2016, s. 159).

Özetle, yaratıcının varlığını kabul etmek onun insanlarla iletişimini sağlayacak bir peygamber ihtiyacını da kabul etmek demektir. Kelamın tümel bir disiplin oluşu da zaten onun Allah-kâinat-insan arasındaki bağı anlama, araştırma ve delillendirme aracı olmasıyla ilgilidir. Peygamberin doğruluğunun ispatı Allah-insan ilişkisine bakan yönüyle önemli bir yer arz etmektedir. İşte tam da bu noktada kelamcılar peygamberin doğruluğunun ispatı için gerekli şartları tartışmışlar, bir alt başlık olarak mucizenin de mahiyeti ve şartlarını delillendirmişlerdir. Mucizenin peygamberliğin ayrılmaz bir parçası olması, güzel ahlak, erdemler, faziletler, iyi insan olma gibi elde edilebilir faziletlerden ziyade diğer insanların benzerini yapmaktan aciz kalacağı harikulade bir olay yahut herkesin yapabileceği ancak peygamberin vurgulamasına, teaddîsiyle mukarenet ilişkisi içerisinde bir süreliğine yapamaz oluşlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla mucizenin aciz bırakan yönü hem olağan hem olağanüstülük veçheleriyle donatılmıştır. Mucize anlayışının inanlar için içe dönük değil, sadece farklı din

müntesipleri açısından dışa yönük bir teori olduğu görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü iman edenlerin de yakînlerini arttırmak ve itkan sağlayabilmek adına mucize gereklidir.

Modern döneme gelindiğinde mucize gibi meseleler mevcut bilimsel anlayış karşısında yeniden yorumlanmaya, kimileri tarafından itirazlar gelse de başlamıştır. Özellikle bu yeniden yorumlama tavrı bir etkilene hali olarak tanımlanabilir. Zira Batı karşısındaki mağlubiyetin sebepleri aranırken dini anlayış da bundan nasibini almış ve bir reform talebi doğmuştur. Elbette bu doğuş sadece müslümanların içsel bir süreci olduğu gibi Batılıların bizim çalışmamız özelinde incelediğimiz Mısır coğrafyasından bazı isimleri etkilediği de vakidir. Onların bu etkilenişi Batılı istilanın sadece klasik bir sömürge olmayışı sömürge sonrası dini, kültürel ve tarihi varlığı yok etme veya yok edemediğini bozma, dönüştürme hamlesi olarak da addedilebilir (Eşref Altaş, 2017, s. 54). Ferid Vecdî'nin mevcut tasvire tam olarak uyan bir şahsiyet olması işte bu yüzdendir. Her ne kadar İslam'ı savunma gayreti sebebiyle çalışmaları olsa da kendi döneminin ideolojik bilimsel tutumlarından ve İslam dünyasının mevcut konumundan etkilene onun nezdinde bir krize dönüşmüş ve yeniden yorumlama sürecine girmiştir. Dolayısıyla hem Muhammed Hüseyin Heykel hem de Ferid Vecdî özelinde yaptığımız inceleme sonucu görmekteyiz ki, onların yaşadığı buhran Gazali'nin yaşadığı buhrana benzememektedir. Hatta onların yeniden yorumlama çabası tahkik olarak da nitelenemez. Çünkü Haçlı ve Moğol istilasları dönemlerinde ulemanın tavrı zedelenmiş olan, iman edenlerin üstünlüğünü yeniden hissettiren geçmiş ve gelecek arasında köprü kuran özgünlüğünü korumuş tahkik tavidir (Eşref Altaş, 2017, s. 37). Oysa Vecdî ve Heykel'in tavrı iyiden iyiye özgünlüğünü kaybetmiş, Batı karşısında mağlubiyeti kabul etmiş, onların isteyeceği bir dönüşümü mevcut din tasavvuruna entegre etmekten başka bir şey sağlamamıştır. Elmalılı ve Mustafa Sabri Efendi ise mevcut durumu korumak, doğru din tasavvurunu sağlamak adına gayret göstermişler, ancak gayretlerinin neticesini sonradan ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kırılmanın hızlı ve yıkıcı olduğu dönemlerde zaman zaman cedel dilinin artması ve sertleşmesi hassasiyetin bir göstergesidir denilebilir.

5. Sonuç

Mucize mütekellim ulema nazarında dinin temel meselelerinden nübüvvetin temel bir alt başlığıdır. Mucizenin peygambere imanın ayrılmaz bir parçası olduğu vasatta ilk dönemlerden günümüze kadar gündemde kalması ve halen konu edilmesi çok anlamlıdır. Çünkü mucize karşısındaki tavır hem nübüvvet kurumuna dair bakışı etkileyecek hem de modern döneme gelindiğinde pozitivist rasyonel bilimsel anlayışın karşısında yahut ona

paralel veya öz-posa ayırımına tabi tutup hangi noktasında uyuşma/uyuşmama durumu olduğu saptanması açısından önemlidir. Çalışmamızda konu edindiğimiz üzere Muhammed Ferîd Vecdî gibi isimler bilimin ilerleyişi karşısında İslam'ın gayba iman noktasındaki inanç esaslarından biri olan nübüvvet ve onun alt başlığı mucizeyi Batılılara ve pozitivist anlayışta olanlara açıklama sadedinde mucizeyi rasyonelleştirmişlerdir. Metafizik değil, duyuşsal olana indirgenmiş ancak buna rağmen metafiziğin de toptan reddi değil, bilimsel kabullere tekabül edecek bir tasarımıyla muhataplara daha anlaşılır bir din anlayışı sunmak istemişlerdir. Ancak Mustafa Sabri Efendi gibi isimlerin de belirttiği üzere ne mucize ne vahiy ne dine dair gaybi önermeler tümüyle bilimsel anlayışa uygunluk arz edecek şekilde tasarlanamaz. Zira bilimsel anlayış insan ürünüdür ve değişkendir. Din ise inanç esasları itibarıyla sabit, kelamı delillendirmeleri itibarıyla nassal ve akla yakınlaştırmacı delilleriyle nazarîdir. İnsan zihniyle kurulan doğa anlayışı da nas karşısında nassa rağmen varoluşunu nassın belirlemediği yahut zihne düşünmesi için fırsat verdiği alanda kıymet kazanır. Dolayısıyla mucizelerin doğa kanunlara aykırılığının kanunları kimin yarattığı meselesiyle çözülmesi daha sağlıklıdır. Hakîm olan yaratıcının acziyeti düşünilemeyeceği gibi kendi yarattığı kanunlara kendi uymak zorunda oluşu gibi bir tasavvur da Mustafa Sabri Efendi gibi isimler nazarında muteber değildir. Bu tamamen keyfilik içermez. Yine Hakîm ism-i şerifi çerçevesinde düşünüldüğünde anlam kazanır.

Bilimsel gelişmeler ve müslümanların siyasal anlamda artık kendilerini yetersiz hissettiği vasatta artık bazı Müslümanlar kendilerini başkalarını ispatlama sadedinde yahut Batılı aydın nazarında kabul görmüş bilimsel kabullere aykırı düşmeyerek onların da tasdik edeceği bir dinî tasavvur kurmaya çalışmaktadır. Ancak buna Mustafa Sabri Efendi ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır karşı durmakta mevcut anlayışlara karşı karşı tarafı ikna edilmeyecek noktada olduğunu zira dinin özü gereği birçok metafiziksel önermeler içerdiği dolayısıyla mevcut modern mucize anlayışlarını uygun karşılamamaktadırlar.

Modern dönemde bazı isimler özelinde mucizenin ayrışma noktası olarak nasıl temerküz ettiğinin izini sürdüğümüz çalışmamızda Mustafa Sabri gibi mucizenin reddinin nübüvvetin reddine yol açacağı kaygısından dolayı mucizenin inkarını küfre eşitleyen isimler olduğu gibi Ferid Vecdî gibi mucizenin gayba iman noktasındaki kısımlarından soyutlanıp daha çok sosyolojik bir değişim olan kısımlarını, gaybî olanları reddetmeyerek, açıklama kaygısında olduğu görülmüştür. Elmalılı, mucizeler özelinde ayın ikiye ayrılmasını ele alan Kamer Suresi'ndeki mucizeyi ayın zâtı gereği ikiye ayrılma gibi durumu söz konusu olmaması noktasıyla ele alan İbn Sînâ eleştirisiyle esasen mevcut bilimsel gelişmelerin naslar

karşısındaki konumunu belirlemiştir. Çünkü İbn Sînâ, ona göre Batlamyus'un galaktik anlayışını takip ederek ayın yapısını böyle tanımlamıştır. Çünkü kendi dönemine kadar gelmiş en detaylı açıklama budur. Oysa Elmalılı döneminde ise artık ay ve ötesinin bilgisine sahip olunmuştur. Dolayısıyla bilimin değişkenliğinden dolayı nasları bilimin değişkenliği çerçevesinde yorumlama fikri ancak bir usûl ile olmalıdır, aksi takdirde nasların ölçsüz tevili söz konusu olma kaygısı onun ana gündemidir. Görüldüğü üzere modern dönemde hâkim bilimsel anlayış zaman zaman bazı isimlerde gayba dair bilgileri rasyonel düzeye çekme hassasiyeti oluşturmuş olsa da ana damar genel itibariyle mucizenin tümüyle kabulünü benimsemiştir.

KAYNAKÇA

- Bayram, İ. (2014). Mustafa Sabri Efendi'nin Mahmûd Şeltût'un Hz. İsa'nın Ref' ve Nüzûlü Hakkındaki Fetvasına Eleştirileri. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 110. <https://doi.org/10.20486/imad.38143>
- Bayram, İ. (2018). *Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*. Klasik.
- Berberoğlu, M. N. (2009). *Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır'ın Kelamî Görüşleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. el-. (1422/2001). *El-Câmi 'u's-şahîh* (2. bs, 1-8). Dâru Tavki'n-Necât.
- Bulut, H. İ. (2005). Mûcize. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 350-352). TDV Yayınları.
- Bulut, İ. (2018). *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım: Muhammed Ferid Vecdi'nin (1878-1954) Nübüvvet Anlayışı* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). Berikan Yayınevi. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=373087&wKitaplar=Muhammed+Ferid+Vecdi>
- Çelebi, İ. (2000). İnşikâku'l-Kamer. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 343-345). TDV Yayınları.
- Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ (Felsefesi). *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 322-331). TDV Yayınları.
- Eşref Altaş (Ed.). (2017). İcî, Adudüddin Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Rükneddin b. Abdurrahman (ö.756/1355). *İçinde İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*. İSAM Yayınları.
- et-Tehânevî, M. A. b. A. b. M. H. (1996). *Keşşâfü ıtlâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (1-2). Mektebetu Lübnan.

- Gencer, B. (2012). *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*. Doğu Batı Yayınları.
- Güneş, M. (2020). Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri Kalmışlık Tartışması: Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed Abduh Polemiği. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. <https://doi.org/10.20519/divan.843029>
- Heykel, M. H. (2015). *H. Muhammed'in Hayatı*. Kitabevi.
- Işık, E. (1995). Feth Sûresi. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 456-457). TDV Yayınları.
- İbn Sînâ, E. A. el-H. b. A. b. A. (1949). *El-İşârât ve't-Tenbihât*. Dâru'l-Meârif.
- İbn Sînâ, E. A. el-H. b. A. b. A. (2010). *Kitabu's-Şifâ Sema ve Alem* (Muhittin Macit, Çev.). Litera.
- Kıpçak, M. (2020). *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ve Muhammed Ferîd Vecdî'nin Kelami Görüşleri* [Yüksek Lisans Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Korkmaz, Ö. F. (2020). *Mucize*. Dirayet.
- Kur'an Yolu* (Mustafa Çağrıçı, Çev.; C. 1). (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Muhammed Ferîd Vecdî. (2012). *El-İslâm fî 'Asri'l-İlm*. Darü'l-Kitabi'l-Arabi.
- Müslim, E.-H. M. b. el-Haccâc. (1374-75/1955-56). *El-Câmi'u's-şâhih*. y.y.
- Pay, M. (2016). İslam Düşüncesinde Bazı Mucize Telakkileri. *Dini Araştırmalar*, 18(47). <https://doi.org/10.15745/da.18785>
- Sabri, İ. (2005). *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemasıyla İlmî Münakaşaları* (O. Erdem, Çev.). Gül Neşriyat.
- Sabri, M. (2019). *Gaybın Önünde* (M. Uysal, Çev.). Ketebe Yayınları.
- Sabri, M. (2021). *Mevkıfû'l-'aql ve'l-'ilm ve'l-'âlem* (H. Nohut, Çev.). Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye.
- Tanrikulu, S. (2022). *Modern Mısır'da Nübüvvet Tartışmaları*. Fecr Yayınları.
- Taşdelen, D. (2020). Zâtî'nin Manzum Kasîde-i Bürde Tercümesi. *Istanbul University Faculty of Letters Journal of Turkish Language and Literature*. <https://doi.org/10.26650/TUDED2020-0026>
- Ünal, S. (2017). *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Tenkitçi Yönü* (1. bs). Kökler Derneği Yayınları.
- Vecdî, M. F. (1971). *Dâ'iretü'l-ma'ârifî'l-karnî'l-ışrîn*. Dâru'l-Mârif.
- Vecdî, M. F. (1993). *Es-Sîretü'l-Muhammediyye*. Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye.
- Yavuz, Y. Ş. (1995a). Elmalılı Muhammed Hamdi. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 57-62). TDV Yayınları.

- Yavuz, Y. Ş. (1995b). Ferîd Vecdî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 393-395). TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2006). Mustafa Sabri Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 350-353). TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2012). Te'vil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 27-28). TDV Yayınları.
- Yazır, E. M. H. (2020). *Hak Dini Kur'an Dili* (1. bs, 1-8). Azim Dağıtım.
- Yurdagür, M., & Bayram, İ. (2020). *Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı*.
<https://doi.org/10.5281/ZENODO.3866634>